

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱۳۸۲ / ۴ / ۳۰۰۰



دانشگاه شهید باهنر کرمان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی، بخش ادبیات فارسی

مرکز اطلاعات آمار علمی رازک
تیم مدیریت آراک

بایان نامه:

تقدیم برای اخذ درجه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

فرهنگ تعابیر کنایی در تاریخ و صاف

استاد راهنما:

دکتر محمود مدبری

استاد مشاور:

دکتر ناصر محسنی نیا

به کوشش:

علی شهولی

تیر ۱۳۸۱

ب

۹۷۸۹



دانشگاه شهید باهنر کرمان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی



جمهوری اسلامی ایران

بسمه تعالی

شماره

تاریخ ۲۴/۴/۸۱

پیوست

این پایان نامه

به عنوان یکی از شرایط احراز درجه کارشناسی ارشد

به

بخش ادبیات فارسی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان

تسلیم شده است و هیچ گونه مدرکی به عنوان فراغت از تحصیل دوره مزبور شناخته نمی شود

امضاء

نام و نام خانوادگی
علی سهولی
دکتر محمود مدبری
دکتر ناصر محسنی نیا
دکتر محمد رضا صرفی
دکتر یحیی طالبیان

دانشجو:

استاد راهنما:

استاد مشاور:

دور ۱:

دور ۲:

دور ۳:

حق چاپ محفوظ و مخصوص به مولف است

(ج)



تقدیم به آنان که دوستشان دارم:

پدرم که همواره پشتیبانم

و

مادرم که دعای خیرش پیوسته بدرقهٔ راهم

و

تمامی معلمان و استادانم که تا بدین مرحله چراغ

هدایتگرم بودند.

پیشگفتار

عَلَى اللَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَفِي كُلِّ أحوَالٍ عَلَيْهِ مُعَوَّلٌ. فرخ ترین نوایی که نای مرغ زمزمه سرای زبان بدان دستان، داستان زند و دلنوازتر یادگاری که به دستیاری کلک سرگردان و کاغذ دو روی، نگار پذیرد، سپاس آفریدگار جهان، دارنده زمین و آسمان است. «وصاف الحضرة»

زمانی که نگارنده سالهای سوم و چهارم دبیرستان را پشت سر می نهاد، گهگاهی به قسمتهایی از نثرهای فنی موجود در کتابهای متون آن دوره نظر می افکند و با مطالعه آن بسیار لذت می برد. به مرور زمان به چنین نثرهایی علاقه مندتر می گشت؛ زیرا احساس می کرد که مطالعه این نثرها موجب گسترش دایره لغات فارسی و عربی خواننده و نیز بهره مندی از صور خیال و دیگر جنبه های بلاغی آن می گردد. پس از ورود به دوره کارشناسی، علاقه مندی او سبب انتخاب پایان نامه ای با عنوان «ترکیبات بدیع در کلیله و دمنه» به راهنمایی استاد فرزانه دکتر نصرالله امامی گردید. به دنبال آن، زیبایی های موجود در کلیله و دمنه، تمایل او را دوچندان کرد؛ تا اینکه در اواسط دوره کارشناسی ارشد تصمیم گرفت، قله نثرهای فنی، یعنی تاریخ و صاف را به عنوان زمینه کار پایان نامه این دوره انتخاب کند.

از طرف دیگر نویسنده در طول مطالعه کتابهای ادبی متوجه این مشکل گردید که بسیاری از شارحان ادبیات کلاسیک یک تعبیر را گاهی استعاره و گاهی کنایه به حساب آورده اند؛ به گونه ای که حتی فرهنگهای لغت و کتابهای مربوط به علوم بلاغی هم از آن اشتباه، مصون نمانده اند. این مسأله ای بود که سالها او را به سردرگمی کشاند و مشتاقانه به دنبال فرصتی بود تا بتواند با تلاش و تحقیق، این موارد را از یکدیگر بازشناسد؛ به ویژه تعبیر کنایی را که در نظر وی اهمیت بیشتری داشت، مطمح نظر قرار داد و برای انجام این مهم، کتاب ارزشمند و ادیبانه تاریخ و صاف را بستر کار خود ساخت.

در طی مراحل انجام پژوهش، مشکلات عدیده ای روی نمود: یکی آنکه نسخه یافته شده از تاریخ و صاف به اهتمام محمد مهدی اصفهانی چاپ ۱۳۳۸، با خطی ریز و عاری از علائم نگارشی بود؛ تا آنجا که حتی یک نقطه پایان جمله هم در آن یافت نمی شد؛ بدین خاطر در حین بررسی کار بعضی کلمات و جملات به سختی مطالعه و مفهوم می شد. -شاید به واسطه این عوامل بود که کمتر کسی سراغی از این کتاب می گرفت- از طرف دیگر تاریخ و صاف حجیم و مهلت دفاع از پایان نامه محدود بود.

با وجود تأکید استاد راهنما مبنی بر گستردگی و سنگینی حجم کار، نگارنده با توکل به خداوند متعال و با تلاش شبانه روزی و مساعدت استادان ارجمند، توانست این کار را به پایان رساند؛ البته این پژوهش خالی از

نواقص نیست و از ادیبان و عالمانی که نگاهی بر این وجیزه می اندازند می خواهیم که به دیده اغماض از اشتباهات آن درگذرند.

در اینجا لازم است از همه عزیزانی که به هر نحوی در انجام این کار، نگارنده را مساعدت کردند، تشکر و قدردانی به عمل آید.

نخست بر آن آشکارای پنهان، مهربان خالق دو جهان، درود و سپاس بی کران.
و سپاس از استاد فرزانه، دکتر محمود مدبری که بدون تدبیر و راهنمایی ایشان کار این پژوهش سامان نمی گرفت.

و سپاس از استاد فاضل، دکتر ناصر محسنی نیا که با مشاورت و احسانشان، این پژوهش رونق گرفت.
و سپاس از استادان ارجمند: دکتر یحیی طالبیان، دکتر محمدرضا صرفی، دکتر محمدصادق بصیری که نکات بسیار ارزشمندی را درباره این پایان نامه متذکر شدند.

و سپاس از دکتر رحیم نژادسلیم و دکتر جواد برومند سعید که پیوسته ثمربخش بودند.
و سپاس از همشهری ادیبم، دکتر مختار ابراهیمی، که در آغاز کار با مشورت و راهنمایی ایشان این پژوهش رنگ و بویی یافت.

و سپاس از دوست گرانقدر، باقر رمضانیان، دانشجوی ارشد ادبیات که نکات ارزنده ای گوشزد کردند.
و سپاس از پدر بزرگوار و مادر مهربانم که همواره تکیه گاهم بودند.
و در پایان سپاس و درود فراوان بر روان مهندس افضل پور، آن بزرگ مرد ایثارگر که هستی خود فرا آب داد و با ساختن این بنای عظیم، راه خیل عظیمی از پویندگان دانش را هموار ساخت.

چکیده

هدف از نوشتن این پایان‌نامه، گردآوری فرهنگی جامع از تعابیر کنایه‌ی تاریخ و صَاف و تجزیه و تحلیل آنها بوده است. زیرا کنایه موثرترین شیوه بیانی جهت القای مفاهیم و ماندگار کردن آن در ذهن مخاطب است. پژوهش به روش سندکاوی انجام گرفته است؛ بدین گونه که پس از بررسی دیدگاه‌های مختلف صاحب نظران درباره کنایه و امور مرتبط با آن، تعریفی جامع و روشن‌گر از آن ارائه شده است و تاریخ و صَاف و نویسنده آن به اجمال معرفی گشته، سپس کنایات و صَاف تحلیل شده است؛ تا این قسمت از پژوهش به صورت تحلیلی است. به دنبال آن، فرهنگ تعابیر کنایه‌ی تاریخ و صَاف به صورت الفبایی مبتنی بر روش توصیفی تنظیم گردیده است.

از شاهکارهای و صَاف الحضرة، نویسنده تاریخ و صَاف، آن است که بسیاری از مواقع یک کنایه را با چند مفهوم و یا یک مفهوم را با چند کنایه بیان کرده است و دست به ابداع کنایه زده و گاهی به کنایات قدیمی رنگ و بوی تازه‌ای بخشیده است. شگرد دیگر و صَاف آن است که جلوه‌های بیانی و بهترین صنایع بدیعی را در ساختار کنایات گنجانده است، به گونه‌ای که مخاطب با مطالعه آن به لذتی شگرف می‌رسد. از نظر ساختار دستوری، بیشتر کنایات و صَاف چند واژه‌ای هستند، همچنین بیشتر از نوع فعلی و از گونه ایما می‌باشند. می‌توان گفت که و صَاف الحضرة با توانمندی و خلاقیت خود توانسته است با پیوند زدن صنایع بدیعی و دیگر صور بیانی با کنایه، زیبایی‌ها و مهارت‌هایی در نثر فارسی خلق کند، به طوری که هر صاحب ذوقی با مطالعه اثر او، هم برگنجینه اطلاعات خود می‌افزاید و هم از زیبایی آن لذت می‌برد.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	۱- مقدمه
۲	۱-۱- درآمد
۲	۱-۲- بیان مسأله
۳	۱-۳- اهمیت و ضرورت انجام تحقیق
۳	۱-۴- اهداف تحقیق
۳	۱-۵- سؤالهای اصلی تحقیق
۴	۱-۶- نوع تحقیق
۴	۱-۷- روش تحقیق
۴	۱-۸- روش جمع آوری اطلاعات
۵	۱-۹- پیشینه تحقیق
۵	۱-۱۰- منابع مهم
۶	۱-۱۱- واژه‌های کلیدی
۷	۲- تعاریف و کلیات
۸	۲-۱- کلیاتی در باره کنایه
۸	۲-۲- کنایه چیست؟
۹	۲-۳- اهمیت کنایه و نقش و اغراض آن
۱۰	۲-۴- فرق کنایه با استعاره مرکب
۱۱	۲-۵- علل پیدایش نثر فنی و دوران آن
۱۲	۲-۶- انواع نثر فنی و مختصات آن
۱۲	۲-۷- نثر فنی از دیدگاه زبان فارسی
۱۳	۲-۸- نثر فنی از دیدگاه ادبی
۱۳	۲-۹- شرح حال نویسنده تاریخ و صاف
۱۴	۲-۱۰- معرفی تاریخ و صاف
۱۵	۲-۱۱- ویژگیهای سبکی تاریخ و صاف
۱۶	۲-۱۲- محاسن و معایب تاریخ و صاف
۱۸	۳- تحلیل کنایات تاریخ و صاف
۱۹	۳-۱- یک کنایه، چند مفهوم
۲۰	۳-۲- یک مفهوم، چند کنایه
۲۴	۳-۳- ابداع و احیای کنایات در تاریخ و صاف
۲۶	۳-۴- جلوه‌های بیانی مؤثر در تعابیر کنایی و صاف
۲۶	۳-۴-۱- نمود تشبیه در تعابیر کنایی تاریخ و صاف

- ۲۸..... نمود استعاره در تعابیر کنایی تاریخ و صَاف ۳-۴-۲
- ۲۹..... تأثیر استعاره مصرّحه در کنایات و صَاف ۳-۴-۲-۱
- ۳۰..... تأثیر استعاره مکنّیه از نوع غیر اضافی در کنایات و صَاف ۳-۴-۲-۲
- ۳۱..... تأثیر استعاره مکنّیه از نوع اضافی در کنایات و صَاف ۳-۴-۲-۳
- ۳-۵-۳..... جلوه‌های بدیعی مؤثر در تعابیر کنایی و صَاف ۳۳
- ۳-۵-۱..... استخدام ۳۴
- ۳-۵-۲..... تلمیح ۳۵
- ۳-۵-۳..... لفّ و نشر ۳۷
- ۳-۵-۴..... ایهام ۳۸
- ۳-۵-۵..... ارسال المثل ۳۹
- ۳-۵-۶..... اغراق ۴۰
- ۳-۶-۳..... جنبه‌های دستوری تعابیر کنایی و صَاف ۴۱
- ۳-۶-۱..... ساختار دستوری کنایات تاریخ و صَاف ۴۱
- ۳-۶-۱-۱..... کنایه‌های تک واژه‌ای ۴۲
- ۳-۶-۱-۲..... کنایه‌های دو واژه‌ای ۴۳
- ۳-۶-۱-۳..... کنایه‌های سه واژه‌ای ۴۳
- ۳-۶-۱-۴..... کنایه‌های چند واژه‌ای ۴۴
- ۳-۶-۱-۵..... کنایه‌های جمله‌ای ۴۵
- ۳-۶-۲..... ترکیبات اضافی مؤثر در کنایات و صَاف ۴۶
- ۳-۶-۲-۱..... اضافه اقترانی ۴۶
- ۳-۶-۲-۲..... اضافه اختصاصی ۴۷
- ۳-۶-۲-۳..... اضافه تشبیهی ۴۸
- ۳-۶-۲-۴..... اضافه استعاری ۴۸
- ۳-۷-۳..... بررسی انواع کنایات در تاریخ و صَاف ۴۹
- ۳-۷-۱..... انواع کنایه به لحاظ مکنّی عنه ۴۹
- ۳-۷-۱-۱..... کنایه از موصوف (اسم) ۴۹
- ۳-۷-۱-۲..... کنایه از صفت ۵۰
- ۳-۷-۱-۳..... کنایه از فعل ۵۱
- ۳-۷-۲..... انواع کنایه به لحاظ وضوح و خفا ۵۱
- ۳-۷-۲-۱..... تلویح ۵۲
- ۳-۷-۲-۲..... ایما ۵۲
- ۳-۷-۲-۳..... رمز ۵۳
- ۳-۷-۲-۴..... تعریض ۵۴
- شیوه استفاده از فرهنگ کنایات و صَاف ۵۵

۵۶.....	۴- فرهنگ کنایات تاریخ و صَاف.....
۵۷.....	آ.....
۵۹.....	ا.....
۶۴.....	ب.....
۷۲.....	پ.....
۷۷.....	ت.....
۸۰.....	ج.....
۸۱.....	چ.....
۸۳.....	ح.....
۸۵.....	خ.....
۹۰.....	د.....
۹۹.....	ر.....
۱۰۳.....	ز.....
۱۰۶.....	س.....
۱۱۳.....	ش.....
۱۱۵.....	ص.....
۱۱۶.....	ط.....
۱۱۷.....	ع.....
۱۲۰.....	غ.....
۱۲۱.....	ف.....
۱۲۳.....	ق.....
۱۲۵.....	ک.....
۱۲۹.....	گ.....
۱۳۳.....	ل.....
۱۳۴.....	م.....
۱۴۰.....	ن.....
۱۴۳.....	و.....
۱۴۴.....	ه.....
۱۴۶.....	ی.....
۱۴۷.....	۵- نتیجه گیری.....
۱۵۲.....	یادداشت‌ها.....
۱۵۷.....	منابع و مأخذ.....
	چکیده انگلیسی

فهرست علائم اختصاری

ایما.....	ا
تلویح.....	ت
جلد.....	ج
رمز.....	ر
رجوع کنید به.....	ر.ک
کنایه صفتی.....	ص
صفحه.....	ص
صفحات.....	صص
کنایه فعلی.....	ف
کنایه است از.....	کند
کنایه موصوفی.....	م
معنی عبارت.....	مع

فصل اوّل:

مقدمه

۱-۱- درآمد

کنایه یکی از صورتهای خیالی موثر و در عین حال زیبا و دلپذیری است که هنرمند، مقصود خود را به یاری آن بیان می‌دارد. در واقع کنایه کلمه یا ترکیب، عبارت یا جمله ای است که دارای یک معنی ظاهری، حقیقی و لغوی و یک معنی باطنی، مجازی و هنری است. مخاطب با دریافت معنی ظاهری کنایه به وسیله ذوق هنری و قوه استدلالی خود و از طریق لازم و ملزوم، پی به معنی ثانوی آن می‌برد. معنی ثانوی یا هنری کنایه همان چیزی است که مقصود اصلی هنرمند در آن است. نکته قابل بیان آن است که قرینه صارفه ای هم در کلام وجود ندارد، بر خلاف مجاز، که ما را به معنی مقصود رهنمون سازد [۱].

شاعران و خداوندان سخن، طی قرون متمادی با بهره‌گیری از کنایه، مضامینی بس زیبا و جذاب خلق کرده‌اند و آنچه را که با کلام صریح، قادر به بیان آن نبودند یا صراحت آن موجب زشتی و ابتذال می‌گشته، به رشته کنایه کشیده‌اند. از طرف دیگر، سخن کنایی موجب می‌شود تا خواننده یا شنونده در کلام تدبیر کند و با قوه اندیشه و ذوق هنری خود، رمز آن را بگشاید. همین مسأله باعث می‌شود که سخن در ذهن او موثرتر و ماندگارتر گردد [۲].

۱-۲- بیان مسأله

با توجه به اینکه کنایه یکی از صور بیانی محسوب می‌شود و با وجود ارتباط آن با دیگر صورت‌های بیانی، در عین حال دارای تعریف و معیارهای خاص به خود است؛ اما متأسفانه بسیاری از اهل بلاغت و فرهنگ نویسان، کنایه را با دیگر صور بیانی اشتباه گرفته‌اند. مثلاً: «تکیه بر باد زدن» یا «البرز به کلند کردن» دو استعاره مرکب هستند، ولی اکثر اهل فن و صاحب نظران در علوم بلاغی - خصوصاً قدما - و فرهنگ نویسان، این دو را کنایه محسوب داشته‌اند. همچنین عکس این قضیه را نیز تکرار کرده‌اند، یعنی بسیاری از کنایات را استعاره شمرده‌اند. این مسأله به همین جا ختم نمی‌شود؛ زیرا بسیاری از شارحان ادبیات کلاسیک هم گرفتار

این اشتباه شده اند. شاید مهمترین چیزی که موجب این اشتباهات شده است، نزدیکی و شباهت زیاد بین کنایه و دیگر صور خیالی خصوصاً استعاره است؛ به همین خاطر است که قدما برای جدایی بحث کنایه با دیگر مباحث بیان، چندان روی خوشی از خود نشان نداده اند. امید است که با این تحقیق برخی از این ابهامات رفع گردد.

۳-۱- اهمیت و ضرورت انجام تحقیق

ضرورت انجام تحقیق از آن جهت است که تعابیر کنایی که یکی از گونه های علم بیان است و در جای جای آثار ادبی، اعم از نظم و نثر، بوفور یافت می شود و موجب زیبایی و رسایی معجزه آسای این آثار شده است، به طور جدی و مستقل مورد بررسی قرار نگرفته است. از طرف دیگر، کتاب تاریخ و صاف به عنوان قله و حد کمال نثر فنی که از دیدگاه ادبی ارزشی بس والا دارد، خیلی کم مورد تحقیق و تفحص اهل فن قرار گرفته است.

شاید بتوان گفت این کتاب با وجود دنیایی از زیبایی و جلوه های بیانی و بدیعی که در آن نهفته است و با توجه به ارزش بالای لغوی، نسبت به آن بی مهری شده است و کمتر کسی سراغی از این کتاب گرفته است؛ بنابراین جای یک تحقیق در این زمینه خالی احساس شد.

۴-۱- اهداف تحقیق

اهداف اصلی این پژوهش به شرح ذیل است:

۱- نوشتن فرهنگی جامع از تعابیر کنایی تاریخ و صاف که در پی، معانی آنها با کمک منابع مربوط آورده شود.

۲- تحلیل تعابیر کنایی تاریخ و صاف: بررسی رابطه آنها با دیگر صور خیالی، صنایع بدیعی و ساختار دستوری و آوردن بسامد آن تعابیر از جنبه های گوناگون.

۵-۱- سؤلهای اصلی تحقیق

در ابتدای کار تحقیق، پرسشی برای نگارنده پدید آمده بود که او را برای پاسخ به آنها برانگیخت:

۱- رابطه تعابیر کنایی تاریخ و صاف با دیگر صور خیالی، صنایع ادبی و ساختار دستوری چگونه است؟

۱-۶- نوع تحقیق

تحقیق (Research) را در منابع مختلف بر حسب هدف و روش، تقسیم بندی کرده اند؛ بطوری که تحقیقات بر اساس هدف به سه دسته عمده: تحقیقات بنیادی، تحقیقات کاربردی و تحقیقات توسعه ای، تقسیم شده اند. تحقیقات بنیادی به دو روش تقسیم می شود: ۱- بنیادی نظری ۲- بنیادی تجربی.

این پژوهش در زمینه یکی از موضوعات علوم انسانی، شاخه ادبیات انجام گرفته است که خود دو موضوع را در بر می گیرد: یکی تعابیر کنایی و دیگری زمینه مطالعه آن، تاریخ و صاف که بستر پژوهش تعابیر کنایی گرفته است و چون در زمینه تعابیر کنایی در آثار منثور فارسی به این گستردگی، کاری انجام نشده، همچنین تاریخ و صاف از این دیدگاه مورد ژرف نگری قرار نگرفته است، تحقیق حاضر از نوع بنیادی نظری است که امیدوارم این تحقیق بتواند به نوعی فرهنگ تعابیر کنایی در تاریخ و صاف را مورد تحلیل و تفسیر قرار دهد و از طرف دیگر تاریخ و صاف و نویسندگان آن را به طور جامع معرفی گرداند؛ همچنین ابهاماتی را در علوم بلاغی برطرف کند و برخی از نکات بیانی و بدیعی را آشکار تر سازد؛ خصوصاً آن نکاتی که از برخورد این دو علم بلاغی پدیدار می گردند.

۱-۷- روش تحقیق

روش تحقیق در فصل سوم این پژوهش تحلیل ساختاری است که در آن ساختار کنایات تاریخ و صاف از جنبه های بیانی، بدیعی و دستوری مورد بررسی قرار گرفته است. در دیگر فصل ها روش تحقیق به صورت توصیفی است.

۱-۸- روش جمع آوری اطلاعات

در تحقیقات بنیادی نظری به روش تحلیل محتوا و اسنادی، روش جمع آوری اطلاعات، کتابخانه ای است. بر این اساس، در انجام این تحقیق نیز ابتدا به جستجو و شناخت منابع در دو موضوع کنایه و تاریخ و صاف اقدام شده است. پس از شناخت منابع اصلی و فرعی، بر اساس پرسشهای مطرح در این تحقیق به مطالعه پرداخته شد و از مطالبی که به طور مستقیم به موضوع تحقیق مربوط می شد یا ممکن بود در ادامه کار و یافته های بعدی به طریقی به موضوع تحقیق مربوط شود، فیش برداری شد. فیش ها بر اساس موضوع، طبقه بندی و سپس بر اساس روش کار در تحقیقات پایان نامه ای، مرتب و تدوین شد.